گزارشی از تحلیل مضامین ادعیه ماه رجب بر اساس *مصباح المتهجد* شیخ طوسی

زهرا حاجی حسنی *
مهدی مهریزی **

چکیده

بخش عمده‌ای از میراث حدیثی شیعه را «ادعیه مأثوره» و زیارات تشکیل می‌دهند. از دوره‌های نخستین تدوین حدیث، این نکته مورد توجه محدّثان بوده و کتبی را به این موضوع اختصاص داده‌اند. از میان این کتب، ***مصباح المتهجد*** شیخ طوسی از اعتبار و اهمیّت بیشتری برخوردار است. در میان ادعیه مأثور، ادعیه ماه رجب از نظر کثرت و مضمون با چهارده دعا جلب توجه می‌کند. تحلیل مضامین ادعیه ماه رجب بر اساس مصباح، محور این پژوهش است. با به کارگیری روش تحلیلی، مؤلفه‌های دعا در هفت محورِ درخواست‌های فردی و گروهی، زمان، نام پیامبران، مفاهیم پرتکرار، درود، ادبیات و آیات تحلیل می‌شود. مفاهیم اعتقادی پرتکرارترین مفهوم بوده و تمامی دعاها مزّین به صلوات و دارای صنایع بلاغی فراوان هستند. اکثر مفاهیم دعاها برگرفته از آیات است.

کلیدواژه‌ها: دعا، ماه رجب، شیخ طوسی، مصباح المتهجد، مضامین ادعیه.

درآمد

انسان در گذر ایّام، بیش از پیش خود را نیازمند ارتباط با خالق و معبود می‌یابد. این نکته شاید مهم‌ترین عامل برای توجه امامان معصوم علیهم‌السلام به نیایش و انشا دعاها برای خود و مؤمنان در روزها و ماه‌ها باشد. عالمان و محدّثانی چون شیخ صدوق، شیخ مفید و شیخ طوسی، هر کدام، رساله‌ای در این زمینه تألیف کرده‌اند که بخش عظیمی از میراث

* کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث.
** عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.

حدیثی ما را تشکیل می‌دهند. از میان این مجموعه‌ها کتاب «*مصباح المتهجد*» شیخ طوسی نخستین کتاب جامع و روشمند در زمینه گردآوری کتب ادعیه شیعی به شمار می‌رود. در میان «ادعیه مأثور»، ادعیه سه ماه رجب، شعبان و رمضان از نظر کثرت و مضمون و محتوا بیشتر جلب توجه می‌کنند.

با توجه به این که تاکنون پژوهش‌های جدّی در بارهٔ تحلیل مضامین ادعیه صورت نگرفته، گرچه شروحی بر برخی ادعیه و کتب دعایی مانند *صحیفه سجادیّه* نگارش یافته است، این پژوهش به تحلیل محتوایی ادعیه ماه رجب بر پایه کتاب *مصباح المتهجد* می‌پردازد. چهارده دعا در شانزده صفحه، به عنوان دعاهای مخصوص ماه رجب در این کتاب گردآوری شده است.

موضوع پژوهش در تحلیل ادعیه ماه رجب با چند سؤال جدّی رو به رو است.

سؤال اول. تحلیل مضامین ادعیه ماه رجب به چه نتایجی می‌انجامد؟

سؤال دوم. در ادعیه ماه رجب کدام مفاهیم از اولویت خاصی برخوردار هست؟

این نوشتار با پیش رو داشتن سؤالات مذکور پژوهشی تحلیلی در ادعیه ماه رجب نموده است.

دعاهای ماه رجب در یک نگاه

شیخ طوسی در کتاب *مصباح المتهجد* به گردآوری اعمال عبادیّ مستحبّی و ادعیه و زیارت‌ها می‌پردازد. شیخ از مجموع چهار باب اصلی[1] کتاب خود، یک باب را به ادعیه و اعمال ماه‌ها اختصاص داده است. از میان ماه‌ها، ماه رجب از فضیلت خاصی برخوردار هست که نویسنده چهارده دعا را ذیل این ماه گردآوری نموده است. از آنجا که در بخش تحلیل از دعاها با شماره یاد می‌شود، لذا لازم می‌نماید که ادعیه مذکور معرفی گردد. این دعاها، به ترتیب، عبارت‌اند از:

اول. دعای شب اول ماه رجب

اللَّهُمَّ إِنِّی أَسْأَلُکَ بِأَنَّکَ مَلِیكٌ (مَلِکٌ)، وَ أَنَّکَ عَلَی کُلِّ شَیْءٍ مُقْتَدِرٌ(قدیرٌمُقْتَدِرٌ) وَ أَنَّکَ مَا تَشَاءُ مِنْ أَمْرٍ یَکُن، اللَّهُمَّ إِنِّی أَتَوَجَّهُ إِلَیْکَ بِنَبِیِّکَ محمّد نَبِیِّ الرَّحْمَه صَلَّی اللهُ عَلَیْهِ وَ آلِهِ یَا محمّد یَا رَسُولَ...

۱. چهار باب اصلی کتاب عبارت‌اند از: ۱.ادعیه ساعات، ۲.اعمال شبانه روز، ۳.اعمال هفته، ۴. اعمال ماه‌ها؛ رک: *مصباح المتهجد*، ص۱-۸۸۴.

دوم. دعای سجده بعد از نماز شب ماه رجب

لَکَ الْمحمَده إِنْ أَطَعْتُکَ وَ لَکَ الْحُجَه إِنْ عَصَیْتُکَ لَا صُنْعَ لِی وَ لَا لِغَیْرِی فِی إِحْسَانٍ إِلَّا بِکَ یَا کَائِناً (کَائِنُ) قَبْلَ کُلِّ شَیْءٍ وَ یَا مُکَوِّنَ کُلِّ شَیْءٍ إِنَّکَ عَلَی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیرٌاللَّهُمَّ إِنِّی أَعُوذُ بِکَ مِنَ الْعَدِیلَه...

سوم. دعای بعد نماز شب ماه رجب

الْحَمْدُ لِلهِ الَّذِی لَا تَنْفَدُ خَزَائِنُهُ وَ لَا یَخَافُ آمِنُهُ رَبِّ إِنِ ارْتَکَبْتُ الْمَعَاصِیَ فَذَلِکَ ثِقَه مِنِّی بِکَرَمِکَ إِنَّکَ تَقْبَلُ التَّوْبَه عَنْ عِبَادِکَ وَ تَعْفُو عَنْ سَیِّئَاتِهِمْ وَ تَغْفِرُالزَّلَلَ وَ إِنَّکَ مُجِیبٌ لِدَاعِیکَ وَ مِنْهُ قَرِیبٌ...

چهارم. دعای یا نور النّور

یا نُورَالنُّورِ، یا مُدَبِّرَالامُورِ، یا مُجْرِیَ الْبُحُورِ یا باعِثَ مَنْ فِی الْقُبُورِ، یا کَهْفِی حِینَ تُعْیِینِی الْمَذاهِبُ وَ کَنْزِی حِینَ تُعْجِزُنِی الْمَکاسِبُ، وَ مُونِسِی حِینَ تَجْفُونِی الْأَباعِدُ، وَ تَمَلُّنِی الأَقارِبُ، وَ مُنَزِّهِی بِمُجالَسَه...

پنجم. دعای هر روز ماه رجب

یَا مَنْ یَمْلِکُ حَوَائِجَ السَّائِلِینَ وَ یَعْلَمُ ضَمِیرَالصَّامِتِینَ لِکُلِّ مَسْأَلَه مِنْکَ سَمْعٌ حَاضِرٌوَ جَوَابٌ عَتِیدٌ اللَّهُمَّ وَ مَوَاعِیدُکَ الصَّادِقَه وَ أَیَادِیکَ الْفَاضِلَه وَ رحْمَتُکَ الْوَاسِعَه فَأَسْأَلُکَ أَنْ تُصَلِّیَ عَلَی محمّد وَ آلِ محمّد...

ششم. دعای امام صادق علیه‌السلام در ماه رجب

اللَّهُمَّ إِنِّی أَسْأَلُکَ صَبْرَالشَّاکِرِینَ لَکَ وَ عَمَلَ الْخَائِفِینَ مِنْکَ وَ یَقِینَ الْعَابِدِینَ لَکَ اللَّهُمَّ أَنْتَ الْعَلِیُّ الْعَظِیمُ وَ أَنَا عَبْدُکَ الْبَائِسُ الْفَقِیرُأَنْتَ الْغَنِیُّ الْحَمِیدُ وَ أَنَا الْعَبْدُ الذَّلِیلُ اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَی محمّد وَ آلِهِ وَ امْنُنْ بِغِنَاکَ...

هفتم. دعای هر روز ماه رجب

اللَّهُمَّ یَا ذَا الْمِنَنِ السَّابِغَه وَ الْآلَاءِ الْوَازِعَه وَ الرَّحْمَه الْوَاسِعَه وَ الْقُدْرَه الْجَامِعَه وَ النِّعَمِ الْجَسِیمَه وَ الْمَوَاهِبِ الْعَظِیمَه وَ الْأَیَادِی الْجَمِیلَه وَ الْعَطَایَا الْجَزِیلَه یَا مَنْ لَا یُنْعَتُ بِتَمْثِیلٍ وَ لَا یُمَثَّلُ بِنَظِیرٍ وَ لَا یُغْلَبُ بِظَهِیرٍ...

هشتم. توقیع ناحیه مقدّسه در ماه رجب (دعای هر روز ماه رجب)

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِیمِ اللَّهُمَّ إِنِّی أَسْأَلُکَ بِمَعَانِی جَمِیعِ مَا یَدْعُوکَ بِهِ وُلَاه أَمْرِکَ الْمَأْمُونُونَ عَلَی سِرِّکَ الْمُسْتَبْشِرُونَ بِأَمْرِکَ الْوَاصِفُونَ لِقُدْرَتِکَ الْمُعْلِنُونَ لِعَظَمَتِکَ أَسْأَلُکَ بِمَا نَطَقَ فِیهِمْ مِنْ مَشِیَّتِکَ فَجَعَلْتَهُمْ...

نهم. دعای هر روز ماه رجب از ناحیه مقدسه

اللَّهُمَّ إِنِّی أَسْأَلُکَ بِالْمَوْلُودَیْنِ فِی رَجَبٍ محمّد بْنِ عَلِیٍّ الثَّانی وَ ابْنِهِ عَلِیِّ بْنِ محمّد الْمُنْتَجَبِ وَ أَتَقَرَّبُ بِهِمَا إِلَیْکَ خَیْرَالْقُرَبِ یَا مَنْ إِلَیْهِ الْمَعْرُوفُ طُلِبَ وَ فِیمَا لَدَیْهِ رُغِبَ أَسْأَلُکَ سُؤَالَ مُقْتَرِفٍ مُذْنِبٍ قَدْ أَوْبَقَتْهُ...

دهم. دعای بعد از نماز شبِ نیمه ماه رجب

اللَّهُمَّ إِنِّی أَسْأَلُکَ بَعَقْدِ عِزِّکَ عَلی أَرْکانِ عَرْشِکَ، وَ مُنْتَهی رَحْمَتِکَ مِنْ کِتابِکَ، وَ اسْمِکَ الْأَعْظَمِ الْأَعْظَمِ الْأَعْظَمِ وَ ذِکْرِکَ الْأَعْلی الْأَعْلی الْأَعْلی وَ کَلِماتِکَ التّامّاتِ کُلِّها أَنْ تُصَلِّیَ عَلی محمّد وَ آلِهِ....

یازدهم. دعای امّ داود در روز نیمه ماه رجب

صَدَقَ اللهُ الْعَظِیمُ الَّذِی لَا إِلَهَ إِلاَّ هُوَ الْحَیُّ الْقَیُّومُ ذُو الْجَلَالِ وَ الْإِکْرَامِ الرَّحْمَنُ الرَّحِیمُ الْحَلِیمُ الْکَرِیمُ الَّذِی لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْءٌ وَ هُوَ السَّمِیعُ الْعَلِیمُ الْبَصِیرُ الْخَبِیرُ شَهِدَ اللهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَ الْمَلَائِکَه وَ أُولُوا الْعِلْمِ...

دوازدهم. دعای بعد از نماز شبِ بیست و هفتم ماه رجب

الْحَمْدُ لِلهِ الَّذِی لَمْ یَتَّخِذْ وَلَداً وَ لَمْ یَکُنْ لَهُ شَرِیکٌ فِی الْمُلْکِ وَ لَمْ یَکُنْ لَهُ وَلِیٌّ مِنَ الذُّلِّ وَ کَبِّرْهُ تَکْبِیراً اللَّهُمَّ إِنِّی أَسْأَلُکَ بِمَعَاقِدِ عِزِّکَ عَلَی أَرْکَانِ عَرْشِکَ (بِمَعَاقِدِ العزّ مِن عَرشِک) وَ مُنْتَهَی الرَّحْمَه مِنْ کِتَابِکَ...

سیزدهم. دعای روز بیست و هفتم ماه رجب

یَا مَنْ أَمَرَ بِالْعَفْوِ وَ التَّجَاوُزِ وَ ضَمَّنَ نَفْسَهُ الْعَفْوَ وَ التَّجَاوُزَ یَا مَنْ عَفَا وَ تَجَاوَزَ اعْفُ عَنِّی وَ تَجَاوَزْ یَا کَرِیمُ اللَّهُمَّ وَ قَدْ أَکْدَی الطَّلَبُ وَ أَعْیَتِ الْحِیلَه وَ الْمَذْهَبُ وَ دَرَسَتِ الْآمَالُ وَ انْقَطَعَ الرَّجَاءُ إِلَّا مِنْکَ وَحْدَکَ...

چهاردهم. دعای روز بیست و هفتم ماه رجب (بین هر دو رکعت نماز این روز)

اَلْحَمْدُ لِلهِ الَّذِی لَمْ یَتَّخِذْ وَلَداً وَ لَمْ یَکُنْ لَهُ شَرِیکٌ فِی الْمُلْکِ وَ لَمْ یَکُنْ لَهُ وَلِیٌّ مِنَ الذُّلِّ وَ کَبِّرْهُ تَکْبِیراً یَا عُدَّتِی فِی مُدَّتِی یَا صَاحِبِی فِی شِدَّتِی یَا وَلِیِّی فِی نِعْمَتِی یَا غِیَاثِی فِی رَغْبَتِی یَا نَجَاحِی(نَجاتی) فِی حَاجَتِی...

تحلیل دعاهای ماه رجب[۲]

تحلیل فراوانی درخواست‌های فردی و گروهی

درخواست نمودن از ذات باری‌تعالی از فطرت انسان نشأت می‌گیرد و نهایت نیاز و

۲. تذکر: نمودار و جدول تحلیل‌ها در قسمت پیوست ارائه می‌گردد.

حاجت‌ها به خدا برمی‌گردد؛ خدایی‌که بخشش‌های او بی‌منّت، گنجینه‌های رحمتش فناناپذیر و همهٔ موجودات نیازمند بخشش‌های اویند. از این رو، در دعا علاوه بر حمد و ستایش، تمجید و راز و نیاز، دعاکننده نیازهای خود را از بی‌نیاز مطلق طلب می‌کند و خود را با منبع بی‌نهایت رحمت و عطوفت اتصال می‌دهد و سر بر آستان نیاز می‌ساید و همان‌طور که خداوند متعال می‌فرمایند:

وَ قالَ رَبُّکُمُ ادْعُونی أَسْتَجِبْ لَکُمْ...؛[3]

فرمود پروردگارتان: بخوانید مرا تا اجابت کنم شما را...

از این رو، حاجت‌های خود را عرضه می‌دارد و امید استجابت دارد.

در میان این درخواست‌ها و حوایج، برخی فردی و بخشی گروهی است. ادعیه ماه رجب از این جهت ارزیابی می‌گردد تا مشخص شود نیازها و درخواست‌های مطرح شده در ادعیه بیشتر در کدام حیطه است و فراوانی آن چگونه هست؟ لازم به ذکر است که در دسته‌بندی درخواست‌ها به فردی و گروهی از ضمایر جهت تشخیص بهره گرفته شد.

دعا برقراری ارتباطی معنوی با خالق است. در این توجه و ارتباط با مبدأ، برادران دینی را با تمسک به آیات قرآن و روایات می‌توان همراه ساخت.[4] در تفسیر آیه ۲۶ سوره شوری،[5] جابر از امام باقر علیه السلام روایت کرده که فرمود:

منظور آیه، مؤمنی است که برای برادرش در غیاب او دعا می‌کند. در اینجا فرشته الهی به او خطاب می‌کند: به خاطر محبتت نسبت به او، همانند آنچه برایش خواستی به تو هم عطا گردیده است.[6]

همچنین در روایت‌ها آمده است که دعا برای برادران دینی زودتر مستجاب می‌شود[7] و روزی را فراوان می‌کند.[8] از این رو، در بررسی ادعیه ماه رجب مشاهده می‌شود که علاوه بر دعا برای خود، دیگران نیز مشمول دعای خیر قرار گرفته‌اند که نتایج حاصل بدین

۳. سوره غافر، آیه۶۰. تذکر: ترجمه آیات برگرفته از ترجمه فولادوند است.

۴. در جلد دوم ***الکافی***، بابی به عنوان باب دعا برای برادران (دینی) در پشت سر آنها آمده است.

۵. «خداوند دعای اهل ایمان و عمل صالح را اجابت می‌کند و از فضل خویش، آنان را افزون می‌دهد».

۶. أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام فِی قَوْلِهِ تَبَارَکَ وَتَعَالَی «وَیَسْتَجِیبُ الَّذِینَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحاتِ وَیَزِیدُهُمْ مِنْ فَضْلِهِ»، قَالَ: هُوَ الْمُؤْمِنُ یَدْعُو لِأَخِیهِ بِظَهْرِ الْغَیْبِ فَیَقُولُ لَهُ الْمَلَکُ آمِینَ وَیَقُولُ اللهُ الْعَزِیزُ الْجَبَّارُ وَلَکَ مِثْلَا مَا سَأَلْتَ وَقَدْ أُعْطِیتَ مَا سَأَلْتَ بِحُبِّکَ إِیَّاه (***الکافی***، ج۲، ص۵۰۷، ش۳).

۷. أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: أَوْثَقُ دَعْوَةٍ وَأَسْرَعُ إِجَابَةٍ دُعَاءُ الْمَرْءِ لِأَخِیهِ بِظَهْرِ الْغَیْبِ (همانجا، ش۱).

۸. عَنْ أَبِی عَبْدِ اللهِ علیه السلام قَالَ: دُعَاءُ الْمَرْءِ لِأَخِیهِ بِظَهْرِ الْغَیْبِ یُدِرُّ الرِّزْقَ وَیَدْفَعُ الْمَکْرُوهَ (همانجا، ش۲).

شرح است:

۱. در ادعیه ماه رجب تعداد درخواست‌های فردی با ۶۱ درصد بر درخواست‌های گروهی با ۳۹ درصد پیشی دارد.

۲. درخواست گروهی فقط در دعاهای دوم، چهارم، هشتم و سیزدهم مطرح شده است.

۳. در بررسی خواست‌ها، نکته قابل توجه این است که درخواست رسیدن به ماه مبارک رمضان (بلغنا شهر الصّیام) و مبارک گردانیدن ماه رجب و ماه‌های حرام، روز مبعث و عمر ـ که همگی با «بارک لنا» آمده است ـ فقط به صورت گروهی و درخواست جمعی مطرح شده است.

۴. بقیه درخواست‌ها مانند آمرزش گناهان، نعمت و بهره فراوان، کفایت امور توسط خداوند و آسانی در کارها هم به طور فردی، هم جمعی آمده است.

تحلیل فراوانی زمان ادعیه ماه رجب

گرچه درخواست از خداوند محدودیّت زمان و مکان ندارد، ولی از آنجا که دعا مغز عبادت است، برای دعاکننده آداب و شرایطی است که باید آنها را مراعات نماید تا از فایده دعا بهره برده و دعای او مستجاب شده و نورانیّت دعا در نفس او پیدا شود. یکی از شرایط دعا، اختیار کردن زمان‌های شریف و مکان‌های متبرّک است.[۹] ماه رجب یکی از زمان‌های ویژه برای عبادت و دعاست. از این رو، ادعیه این ماه از نظر زمان توصیه شده، بررسی می‌گردد تا مشخص شود در این ماه شریف کدام روز از اهمیّت بیشتری برخوردار است.

بعضی از زمان‌های اجابت دعا، در هر سال یک مرتبه است. برخی از آنها را ـ مرتبط با این پژوهش است ـ در اینجا ذکر می‌کنیم. آنها عبارت‌اند از: شب اوّل ماه مبارک رجب، و به روایتی دیگر، هر شب از ماه رجب و روز نیمهٔ ماه رجب و شب مبعث[۱۰] پیغمبر صلی الله علیه و آله ـ که بیست و هفتم ماه رجب است ـ و روز آن.[۱۱]

با توجه به بررسی انجام شده، نیمهٔ ماه رجب یکی از با فضیلت‌ترین وقت‌ها برای انجام عبادت به شمار می‌رود و ادعیه و اذکار و نمازهای مستحبّی برای آن شب وارد شده است.

---

۹. *جامع السعادات*، ج ۳، ص ۲۹۲.

۱۰. «معراج» در سال دوازدهم بعد از بعثت رخ داده است. در ماه آن اختلاف است، ولی بنا بر دیدگاه مشهور در بیست و هفتم ماه رجب است [که این امر نیز اهمیت این روز را مضاعف می‌کند] (ر.ک: *الألفین*، ص ۱۰۲۹).

۱۱. *مهج الدعوات و منهج العبادات*، ص ۳۵۹.

برای شب و روز نیمهٔ ماه رجب «دو دعا»، در کتاب *مصباح* ذکر شده است. همچنین شب بیست و هفتم ماه رجب نزد شیعیان به عنوان شب «مبعث» مشهور است و عبادت در آن ثواب بسیاری دارد. از این شب با عنوان «لیله المحیاء» یا شب احیاء و شب زنده‌داری نام برده شده است. ابن بطوطه در سفرنامه خود درباره اهمیّت این شب چنین می‌نویسد:

> بیماران را از عراق و خراسان و فارس و روم به نجف آورده و کنار قبر امیرالمؤمنین علیه‌السلام در انتظار شفا یافتن آنان، به نماز و ذکر و تلاوت پرداخته و به برکت این شب بیماران شفا می‌یافتند.[۱۲]

در شب و روز بیست و هفتم ماه رجب، «سه دعا» وارد شده است که نشان از اهمیّت دعا در این زمان، و امید استجابت و بهره‌مندی معنوی، به علّت ویژگی زمانی آن دارد.

تحلیل نام‌های پیامبران در ادعیه ماه رجب

پیامبران با هدایت‌گری بشریّت از جایگاه خاصی برخوردارند. یادآوری نام پیامبران در ادعیه برگرفته از قرآن است. خداوند متعال در قرآن کریم به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله امر می‌فرماید:

> **وَاذْكُرْ إِسْماعيلَ وَالْيَسَعَ وَذَا الْكِفْلِ وَكُلٌّ مِنَ الْأَخْيارِ؛**[۱۳]
> و اسماعیل و یَسَع و ذوالکِفل را به یاد آور [که] همه از نیکان‌اند.

قرآن با ارائه تاریخ پیامبران و صالحان حرکت تربیتی بزرگی انجام داده است و آن، ارائه اسوه‌های مختلف در شرایط گوناگون و در قلمروهای متفاوت است.[۱۴]

یادآوری نام پیامبران در ادعیه، همانند قرآن، در «معرفی الگوی مناسب» نقش بسزایی ایفا می‌کند؛ مانند بخش‌هایی از دعا امّ داوود که همراه با ستایش خداوند می‌فرماید:

> ای که یوسف را به یعقوب بازگردانیدی، ای که رنج ایّوب را پس از ابتلا برطرف ساختی، ای که موسی را به مادرش برگردانیدی، ...[۱۵]

نکته قابل توجه دیگر این که، یادآوری نام پیامبران در این ادعیه با درخواست درود بر خوبان تاریخ و پیامبران همراه شده،[۱۶] که با این ادبیات، «آموزش تجلیل و تکریم بزرگان» را

۱۲.ر.ک: *رحلة ابن بطوطه* (*تحفة النظار فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار*)، ج۱، ص۴۲۳.
۱۳.سوره ص، آیه۴۸.
۱۴.*اعجاز در قرآن کریم*، ص۱۶۷.
۱۵.دعای یازدهم (امّ داود)، بندهای۴۸-۵۷.
۱۶.دعای یازدهم، بندهای۲۱، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸ و ۲۹.

نیز در بر دارد.

از طرف دیگر، با نام بردن از پیامبران و دعوت مؤمنان به نگریستن در سیره آنان، به «هویّت بخشی تاریخی» می‌پردازد. هویّت تاریخی برای یک امّت پشتوانه محکمی است و برای آن، امّت شأن والایی ایجاد می‌کند؛ به‌طوری‌که دعاکننده را به حلقه‌هایی که بر حقّ و افتخارآفرین‌اند (پیامبران)، وصل می‌کند. این اتصال به سلسله زنجیرهٔ حق، نوعی هویّت دادن دینی است و جایگاه دعاکننده را روشن می‌کند که کجا ایستاده و به چه چیزی اتصال دارد و از چه پشتوانهٔ دینی برخوردار است.

شیخ صدوق، در باره تعداد پیامبران بر این عقیده است که تعداد پیامبران ۱۲۴ هزار نبی و اوصیای آنان ۱۲۴ هزار وصی بوده است....[۱۷] از این تعداد، تنها نام ۲۶ پیامبر به صورت صریح در قرآن آمده است که عبارت‌اند از: آدم، نوح، ادریس، هود، صالح، ابراهیم، لوط، اسماعیل، یسع، ذوالکفل، الیاس، یونس، اسحاق، یعقوب، یوسف، شعیب، موسی، هارون، داوود، سلیمان، ایّوب، زکریّا، یحیی، اسماعیل صادق الوعد، عیسی و محمّد ﷺ. افزون بر این، در قرآن گاه به نام‌هایی برمی‌خوریم که پیامبر بودن آنها با تردید مواجه است؛ مانند ذی‌القرنین، عمران پدر مریم و عُزَیْر.[۱۸]

نام ۴۶ پیامبر در ادعیه ماه رجب (دعا امّ داود) آمده است. از این اسامی نام‌های هابیل، شیث، یوشع، میشا، الخضر، شعیا، تورخ، متّی، ارمیا، حبقوق، دانیال، شمعون، جرجیس، خالد و حنظله[۱۹] در قرآن وجود ندارد. بقیه اسامی همانند قرآن هست.

تحلیل مفاهیم اعتقادی، اخلاقی و احکام اولویت‌دار در ادعیه ماه رجب

یکی از محورهای اساسی در بررسی محتوایی ادعیه ماه رجب، بررسی ادعیه از نظر مفاهیم اولویت‌دار است. دعا با این مفاهیم، در فرهنگ اسلام یک حرکت تربیتی بزرگ، کلاس رشد و سازندگی روحی انسان‌هاست. مکتب دعا، مکتب تعلیم و تربیت در سطح عام در میان تمامی مردم است. از این رو، موضوع‌ها و مفاهیمی که در ادعیه به صورت مکرر بیان شده است، به عنوان درس‌های تربیتی، دارای ارزش و اهمّیّت بیشتری هستند.

مجموعه این تعالیم در سه بخش اصول عقاید، اخلاق و احکام دسته‌بندی می‌شود و

۱۷.ر.ک: *الاعتقادات فی دین الامامیه*، ص۹۲.

۱۸. از این اسامی ۱۸ نام، در سوره انعام، آیه۸۳-۸۶ و دیگر اسامی در سوره‌آل‌عمران، آیه۳۳، سوره‌انبیاء، آیه۸۵، سوره‌هود، آیه۸۹، سوره‌عنکبوت، آیه۳۶ و سوره فتح آمده است.

۱۹.دعای یازدهم، بند۲۴.

مطابق این تقسیم‌بندی مفاهیم مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌گیرد. البته بعضی از مهم‌ترین مفاهیم پرتکرار ادعیه دارای زیر مجموعه‌هایی نیز هستند.

مهم‌ترین مؤلفه‌های ادعیه

الف) مؤلفه‌های اعتقادی که عبارت‌اند از: خدا، پیامبر، امام، معاد، فرشتگان، توسل و شفاعت، بخشش و مغفرت و عفو الهی، ایمان و ذکر.

ب) مؤلفه‌های اخلاقی: دین اسلام، دین اخلاق و تربیت است و قرآن همواره پیروان خود را به کسب ارزش‌های اخلاقی دعوت می‌کند و دعاها نیز با ارائه الگوی مناسب، در سلامت اخلاقی مؤثر هستند و مفاهیم اخلاقی والایی در آنها بیان شده است که به تعدادی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود: خضوع و فروتنی، صبر و شکیبایی، شکرگزاری، پرهیز از غفلت و غرور، راستگویی و پرهیزکاری.

ج) مؤلفه احکام: شاید دعا جایگاه مناسبی برای بیان احکام نباشد، اما از آنجا که روزه نمودی از احکام عبادی است و در ماه رجب خواهش رسیدن به ماه روزه‌داری (ماه رمضان)،[20] مطرح شده است، این فریضه در این بخش دسته‌بندی شده است.

نکات قابل توجه در جمع‌بندی این تحلیل شامل موارد زیر هست:

۱. «توحیدِ اسماء و صفات الهی»، با اختصاص حدود ۴۲ مورد به خود، مهم‌ترین مفهوم اعتقادی است که محور اصلی هر دعاست و دعای امّ داود بیشترین اسامی را در بر دارد.

۲. مؤلفه پرتکرار دیگر، بعد از توحید، بخشش و مغفرت و عفو الهی یازده بند را به خود اختصاص داده است؛ گویی یکی از اهداف والای دعا، طلب عفو و بخشش است که عبور از گذرگاه سخت رستاخیز را هموار می‌سازد.

۳. یکی دیگر از مؤلفه‌های مهم اعتقادی نبوت است که یادآوری این مسأله در دعای بیست و هفتم نشان از اهمیّت این امر دارد.[21]

۴. در بین مفاهیم اخلاقی، عجز و ناتوانی بنده در مقابل خداوند و طلب خضوع و فروتنی بیشترین نمود را دارد.

تحلیل صلوات در ادعیه

یکی از اذکاری که فضیلت بسیار دارد و در آیات قرآن بدان اشاره شده، فرستادن درود

۲۰. دعای چهارم، بند۱۷ و دعای هشتم، بند۳۲.

۲۱. دعای سیزدهم، بند۲۹-۳۰.

و سلام بر پیامبر اکرم ﷺ است. در اهمیّت صلوات، همین بس که پروردگار جهان خود، ابتدا پیامبرش را مورد لطف قرار داده، بر او درود می‌فرستد و تمام فرشتگان نیز او را همراهی می‌کنند و مؤمنان را نیز به این امر فرا می‌خواند:

انَّ اللهَ وَ مَلائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يا أَيُّهَا الَّذينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَ سَلِّمُوا تَسْليما؛[22]

خدا و فرشتگانش بر پیامبر درود می‌فرستند. ای کسانی که ایمان آورده‌اید، بر او درود فرستید و به فرمانش بخوبی گردن نهید.

تکرار بسیارِ ذکر صلوات و درود بر محمّد و آل محمّد، نظام صالح و حکومت حقّ را یادآوری می‌کند و رهبران عدالت کلّی را می‌شناساند و یاد مربیان الهی را زنده می‌کند و رژیم صالح را معرفی می‌کند.[23] روایت‌های فراوانی در باره صلوات گردآوری شده است؛[24] از جمله صلوات خداوند در پی صلوات بنده،[25] صلوات موجب سنگینی میزان اعمال،[26] زدودن نفاق[27] و استجابت دعا.

برای استجابت دعا، در روایت‌ها تأکید زیادی بر فرستادن صلوات بر پیامبر و خاندانش شده است که به ذکر تعدادی بسنده می‌کنیم؛ از جمله روایتی که هاشم بن سالم از امام صادق علیه‌السلام نقل می‌کند:

لَا يَزَالُ الدُّعَاءُ مَحْجُوباً حَتَّى يُصَلَّى عَلَى محمّد وَ آلِ محمّد؛[28]

پیوسته دعا محجوب است تا وقتی که صلوات بر محمّد و آل محمّد بفرستد.

---

۲۲. سوره احزاب، آیه ۵۶. در باره صلوات کتاب‌های زیادی به نگارش درآمده است که مجموعه نام این کتاب‌ها در مقاله‌ای به نام «کتابنامه صلوات» گردآوری شده است (ر.ک: «کتابنامه صلوات»، علوم حدیث، ش؟؟، ص۱۸۴-۲۰۰.

۲۳. *امام در عینیت جامعه*، ص۲۴.

۲۴. کلینی در جلد دوم *الکافی*، ذیل بابی به نام «باب الصلاة علی النبی محمّد و اهل بیته علیهم‌السلام» بیست و یک روایت نقل می‌کند.

۲۵. هر گاه پیامبر ﷺ یاد شد، پس بسیار بر او درود فرستید؛ زیرا کسی که بر پیامبر یک مرتبه درود فرستد، خداوند هزار مرتبه در هزار صف از ملائکه بر او درود فرستد و چیزی از آنچه خدا آفریده باقی نماند، جز این که بر این بنده درود فرستد؛ برای این که خدا و ملائکه بر او درود فرستاده‌اند. پس کسی که رغبت در این فضیلت نداشته باشد، جاهل و مغرور است و خدا و رسول و اهل بیت از او بیزارند (*الکافی*، ج۲، ص۴۹۳).

۲۶. چیزی در اعمال سنگین‌تر از صلوات بر محمّد ﷺ و آل او نیست و به‌درستی که اعمال مرد مؤمن در میزان نهاده می‌شود و میل به سبکی می‌کند. پس خود پیامبر ﷺ صلوات بر خود را بیرون می‌آورد و در میزان او می‌گذارد. پس ترجیح و برتری پیدا می‌کند (همان، ج۲، ص۴۹۴).

۲۷. صداهایتان را به درود بر من بلند کنید که نفاق و دورویی را از بین می‌برد (همان، ج۲، ص۴۹۳).

۲۸. *الکافی*، ج۲، ص۴۹۱. برای مطالعه بیشتر ر.ک: همان ج۲، ص۲۹۳-۲۹۴.

حال، با توجه به روشن شدن جایگاه، فضیلت و فواید صلوات، به خصوص تأثیر آن در استجابت دعا، فراوانی صلوات بر پیامبر و خاندانش در ادعیه ماه رجب مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. نتیجه حاصل از این بخش بدین شرح است:

۱. اکثر این ادعیه مزّین به ذکر صلوات هستند. این ذکر در ۸۵/۷ درصد این دعاها تکرار شده است. چه بسا، به دلیل ماهیّت دعا و تمایل به استجابت باشد.

۲. در ادعیه ماه رجب، علاوه بر صلوات بر پیامبراسلام ﷺ، بر دیگر افراد نیز صلوات فرستاده شده است. البته مشابه این‌گونه سلام و درودها در ***صحیفه سجادیّه*** نیز مشهود است.[۲۹] لازم به یادآوری است که، دعای امّ داوود در بر دارندهٔ مجموع درودهای غیر از پیامبر و خاندانش است و در عین حال، بیشترین صلوات نیز در این دعا آمده است. در دعای روز بیست و هفتم ماه رجب «دو بار» صلوات بر پیامبر ذکر شده است و دیگر ادعیهٔ ماه رجب در بر دارنده صلوات بر پیامبر و اهل بیتش است.

تحلیل ادبیات ادعیه

ادبیات ادعیه را می‌توان از نظر ویژگی لفظی و همچنین ویژگی بیانی مورد بررسی قرار داد. در بررسی ویژگی‌های لفظی دعاها، اکثر دعاهای ماه رجب با منادا آغاز شده، جز یک دعا که با «بسم الله الرّحمن الرّحیم» شروع شده است. سپس متن دعا با حمد و ستایش و ذکر اسما الهی و درود بر محمّد و خاندانش ادامه می‌یابد و بعد از اعتراف به گناهان و درخواست توبه و تضرع و زاری به درگاه خداوند باری تعالی در نهایت، درخواست‌های خود را عرضه می‌دارد. در ادعیه ماه رجب مواردی از تشبیه،[۳۰] مجاز،[۳۱] استعاره،[۳۲] کنایه،[۳۳] سجع،[۳۴] تتابع اضافات[۳۵] و طباق[۳۶] به‌کار رفته است. با بررسی آرایه‌های لفظی و معنوی،

۲۹. ر.ک: دعای سوم از صحیفه در صلوات بر فرشتگان حاملین عرش و دعای چهارم از صحیفه در صلوات بر ایمان آورندگان به پیامبران (***صحیفه سجادیّه***، ص۶۴-۷۳).

۳۰. به دلیل فراوانی آرایه‌ها فقط به تعدادی از آنها اشاره می‌گردد. برای سهولت، با شماره دعا و بند بیان می‌شود که شماره اول از سمت راست، شماره دعا و شماره دوم، شماره بند است. موارد تشبیه: ۱۳/۲، ۱۵/۲، ۸/۴، ۹/۴، ۱/۱، ۱/۱۱، ۴/۱۳.

۳۱. مجاز: ۴/۵، ۴/۷، ۲۲/۷، ۲۳/۷، ۲۴/۷، ۸/۸، ۱۱/۹، ۳۵/۱۱، ۶۷/۱۱.

۳۲. استعاره: ۴/۴، ۵/۴، ۸/۴، ۳/۸، ۵/۹، ۱۷/۱۱، ۶۱/۱۱، ۶۵/۱۱، ۵/۱۳.

۳۳. کنایه: ۱/۱۰، ۷/۱۱-۱۶، ۶۰/۱۱، ۶۵/۱۱.

۳۴. سجع: ۹/۳، ۱۰/۳، ۱۱/۳-۱۲، ۱/۴-۴، ۵/۴-۶، ۷/۴-۸، ۱۳/۴، ۱۵/۸، ۱۲/۹، ۲۸/۱۱، ۳۷/۱۱، ۳۴/۱۳-۳۵.

۳۵. تتابع اضافات: ۲/۱۱، ۳۷/۱۱، ۴۰/۱۱.

۳۶. طباق: ۱۳/۸-۱۴، ۲۴/۸، ۹/۱۴.

فصاحت و بلاغت در دعاهای ماه رجب کاملاً مشهود است.

اسلوب و سبک جملاتِ روایت‌ها و احادیث منقول از ائمه علیهم‌السلام خبری است؛ در حالی‌که دعا سبک انشایی دارد.[۳۷] انشا دارای دو نوع اصلی است: انشای طلبی و انشای غیرطلبی. در ادعیه ماه رجب انشای طلبی با کلماتی مانند اللّهم (۳۸ بار، بیشترین تکرار در دعای امّ داود)، الهی (یک بار)، سیدی (یک بار)، مولای (دو بار) و حرف ندای «یا» (۲۱۳ بار) به‌کار رفته است.

«انشای غیرطلبی»، آن است که متکلّم در طلب خواسته یا مطلوبی که در وقت انشا وجود ندارد، نیست، بلکه درصدد ایجاد مفهوم ذهنی، مانند اظهار مدح، ستایش و ایجاد رابطه مالکیّت است.[۳۸] در دعاهای ماه رجب زبان و بیان انشای غیرطلبی، به زبان و بیان گوناگون مطرح شده است که عبارت‌اند از:

۱. زبان مدح و ثنا و تسبیح

زبان مدح و ثنا با آداب دعا و قبولی آن، پیوند ناگسستنی دارد. حمد و ثنا، ندای توحید الهی است. زبان حمد و ثنا در مقابل جمیع صفات ثبوتیّه و تسبیح و تنزیه از صفات سلبیّه است. دعاکننده در تمامی دعاهای ماه رجب سخن خود را با زبان مدح و ثنا و تسبیح و تنزیه آغاز می‌کند.[۳۹]

۲. زبان مناجات و نیایش عارفانه

در مناجات، ذکر خداوند بر دل انسان غلبه بیشتری پیدا می‌کند و در نتیجه، موجب انس بنده با پروردگار می‌گردد و بنده در عوض از اشتغال به اسباب دنیوی، به خدا مشغول می‌گردد که رضای الهی را در بردارد و با مناجات بنده می‌تواند به منزلت پروردگار در قلب خویش پی ببرد.[۴۰] دعا بستری مناسب برای زبان مناجات و راز و نیاز با خداست.[۴۱]

۳. زبان اقرار به توحید

فطرت انسان مبتنی بر توحید است و به مقتضای فطرتش مجبور به اقرار به توحید است. اقرار به توحید در ادعیه ماه رجب بخش عظیمی از مفاهیم را دربرگرفته است

۳۷. ر.ک: *نور علی نور در ذکر و ذاکر و مذکور*، ص۳۱.

۳۸. *علوم بلاغت و اعجاز قرآن*، ص۶۲-۶۳.

۳۹. دعای دوم بند۱، دعای یازدهم بند ۷-۱۷.

۴۰. ر.ک: ادب حضور، ص۹۴.

۴۱. دعای دوم، بندهای ۱-۸، دعای چهارم بندهای ۱-۱۱ و موارد متعدد دیگر.

آن‌چنان‌که گویی روح دعا با اقرار به توحید عجین شده و دعا بدون توحید رنگ می‌بازد و به بازیچه‌ای از کلمات مبدّل می‌شود. زبان اقرار به توحید بیشتر در مفاهیم آغازین ادعیه دیده می‌شود.

۴. زبان اعتراف به فقر ذاتی

واقعیّت مخلوق از جمله انسان، چیزی جز فقر و نیاز به غنی مطلق نیست. در تنگناها که غوغاها فرو می‌نشیند و حجاب‌ها کنار می‌رود فقر فطری خود را نمایان می‌سازد[۴۲] و فرد هوشیار شده از سر اضطرار دست به دعا برمی‌دارد.[۴۳] اعتراف انسان به فقر ذاتی و نیازمند بودن در همه ابعاد وجودی به خداوند همان رعایت ادب به پیشگاه ذات باری‌تعالی هنگام راز و نیاز و دعاست.[۴۴] اقرار زبانی به فقر، در دعاهای متعددی آمده است.[۴۵]

۵. زبان تضرع و انابه

انسان بعد از توجه به فقر ذاتی خود در مقابل خداوند متعال چاره‌ای جز تضرع و زاری و انابه از بدی‌ها و گناهان خود ندارد. یکی از مواردی که در هنگام خواندن خدا در قرآن، تاکید شده است تضرع و زاری است و این‌گونه می‌فرماید:

ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعاً وَ خُفْيَةً إِنَّهُ لا يُحِبُّ الْمُعْتَدينَ؛[۴۶]

پروردگار خود را به زاری و نهانی بخوانید که او از حد گذرندگان را دوست نمی‌دارد.

مفهوم دیگری که به دنبال تضرع و انابه در ادعیه وجود دارد، امید به احسان و عفو خداوند است:

وَ كانَ اللهُ عَفُوًّا غَفُوراً؛[۴۷]

خدا همواره خطابخش و آمرزنده است.

---

۴۲. به این امر در سوره یونس، آیه۲۲ اشاره شده است.

۴۳. «تحلیل زبان دعا»، ***اندیشه دینی***، ص۲۱-۴۰.

۴۴. ***تعالیم امام حسن مجتبی علیه‌السلام به زبان دعا و حدیث***، ص۷۲.

۴۵. از جمله: دعای ششم بند۵، دعای یازدهم بند های ۳۹-۴۰-۷۰.

۴۶. سوره‌اعراف، آیه۵۵، همچنین می‌فرماید: «وَ اذْكُرْ رَبَّكَ فی نَفْسِكَ تَضَرُّعاً وَ خُفْيَةً وَ دُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَ الْآصالِ وَ لا تَكُنْ مِنَ الْغافِلينَ» (و در دل خویش، پروردگارت را بامدادان و شامگاهان با تضرع و ترس، بی‌صدای بلند، یاد کن و از غافلان مباش). سوره‌اعراف، آیه۲۰۵.

۴۷. سوره‌نساء، آیه۹۹.

از موارد زبان تضرع و انابه می‌توان به دعای یازدهم بندهای‌های ۳۹ تا ۴۲ و بند ۷۰ اشاره کرد.

۶. زبان عاطفی

عاطفه از جمله مقوله‌هایی است که همواره با ادعیه و اذکار همراه است زیرا آثار ارزشمند از کانون عاطفه یعنی قلب می‌جوشد و بر زبان جاری می‌شود.[۴۸] در همه دعاهای ماه رجب زبان عاطفی وجود دارد، زیرا این دعاها برآمده از قلب‌هاست، از این رو، فطرت غبارگرفتهٔ انسان را در زلال کلمه‌های شورانگیز خود شستشو می‌دهد.

تحلیل آیات در ادعیه

در پی تحلیل مضامین ادعیه، یکی دیگر از موارد قابل توجه، آیات در ادعیه است. آیات در ادعیه نمودی خاص دارد و تأثیرپذیری ادعیه از آیات مشهود است. به طور کلّی دو نوع تأثیرپذیری از قرآن در ادعیه معصومان علیهم‌السلام دیده می‌شود:

الف) تأثیرپذیری پنهان (غیرمستقیم)،

ب) تأثیرپذیری آشکار (مستقیم).

الف) تأثیرپذیری پنهان (غیر مستقیم)

منظور از تأثیرپذیری پنهان آن است که امامان علیهم‌السلام با توجه به انس ویژه‌ای که با قرآن دارند، افکار، مضامین را از قرآن می‌گیرند و در پرتو فرهنگ قرآن آنها را می‌پرورانند. بدین ترتیب، روح کلّی دعا از قرآن الهام گرفته و در بستر دعا، در قالب افکار و اندیشه‌های ناب پدیدار می‌گردد.[۴۹] بهره‌گیری دعا از قرآن بدین شیوه بسیار گسترده است.

ب) تأثیرپذیری آشکار (مستقیم)

این شیوه به زبان اهل بلاغت خود به سه گونه بخش پذیر است:

۱. تصریح، ۲. تلمیح (اشاره)، ۳. اقتباس (تضمین).[۵۰]

۱. تصریح: در این گونه، به صورت آشکار، با عبارتی تصریح شده و دعا از آیهٔ قرآن جدا می‌شود. تصریح در ادعیه ماه رجب وجود ندارد.

۲. تلمیح (اشاره): از آنجا که سرچشمه و منبع اصلی ادعیه ائمه علیهم‌السلام قرآن است، بیشترین

۴۸. برای مطالعه بیشتر ر.ک: *جامعه سازی قرآنی* (مقالات)، ص۲۱۷.

۴۹. این تقسیم بندی برگرفته است از: *تجلّی قرآن در ادعیه معصومان علیهم‌السلام*، ص۸۹.

۵۰. همان، ص۱۳۴.

نمود قرآن در ادعیه به گونه تلمیح است. موارد تلمیح در ادعیه ماه رجب در هیجده موضوع دسته‌بندی شده است:

اول. خدا و توحید اسماء و صفات،[۵۱] دوم. پیامبر،[۵۲] سوم. معاد،[۵۳] چهارم. فرشتگان،[۵۴] و موارد دیگر عبارت است از: عدم خلف وعده خداوند و وفای به عهد،[۵۵] توبه بنده و طلب آمرزش و مغفرت،[۵۶] تقاضای اجابت و ضمانت اجابت،[۵۷] تقاضای برآوردن حوایج دنیوی و اخروی،[۵۸] دعا برای دیگران،[۵۹] هدایت به راه راست،[۶۰] دستور به عفو،[۶۱] اعتراف به ستمکار بودن،[۶۲] عدم ترس کسی که ایمنی یافته،[۶۳] صبر و شکیبایی،[۶۴] درخواست رضوان،[۶۵] کرامت حضرت آدم علیه‌السلام، آسانی در کارها، لطف خدا به بندگان برگزیده.

---

۵۱. از موارد متعدد فقط به تعدادی اشاره می‌گردد؛ به طور مثال: ۱۸/۷: «یَا مَنْ تَوَحَّدَ بِالْمُلْكِ فَلاَ نِدَّ لَهُ فِی مَلَكُوتِ سُلْطَانِهِ»، ملحم از آیه «فَلاتَجْعَلُوا للهِ أَنْداداً وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (سوره‌بقره، آیه۲۲) است؛ ۲۷/۱۳: «فَإِنَّكَ حَسْبُنَا وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ»، ملحم از آیه: «وَ قالُوا حَسْبُنَا اللهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ» (سوره‌آل عمران، آیه۱۷۳) است.

۵۲. ۵/۱: «محمّد نَبِيّ الرَّحْمَه»، اشاره به آیه «وَ ما أَرْسَلْناكَ إِلاَّ رَحْمَةً لِلْعالَمينَ» (سوره‌انبیا، آیه۱۰۷) دارد.

۵۳. ۳/۴: «باعِثَ مَنْ فِی الْقُبُورِ»، ملحم از آیه «وَ أَنَّ اللهَ يَبْعَثُ مَنْ فِی الْقُبُورِ» (سوره‌حج، آیه۷) و ۶/۹: «وَ حُسْنَ الْأَوْبَةِ وَ النُّزُوعَ عَنِ الْحَوْبَه»، اشاره به آیات «وَ اللهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآب» (سوره‌آل عمران، آیه۱۴) و «إِنَّ لِلْمُتَّقينَ لَحُسْنَ مَآب» (سوره‌ص، آیه۴۹) دارد.

۵۴. ۱۸/۱۱: «اللهُمَّ صَلِّ عَلَى مِيكَائِيلَ...وَ الْمُسْتَغْفِرِ الْمُعِينِ لِأَهْلِ طَاعَتِكَ»، اشاره به آیه «الَّذينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَ مَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَ يَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذينَ آمَنُوا» (سوره‌غافر، آیه۷) دارد.

۵۵. ۳/۵: «مَوَاعِيدُكَ الصَّادِقَه»، ملحم از آیه «إِنَّكَ لا تُخْلِفُ الْميعادَ» (سوره‌آل عمران، آیه۱۹۴) است.

۵۶. ۴/۳-۶: «إِنَّكَ تَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِكَ وَ تَعْفُو عَنْ سَيِّئَاتِهِمْ وَ تَغْفِرُ الزَّلَلَ»، به آیه «وَ هُوَ الَّذی يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبادِهِ وَ يَعْفُوا عَنِ السَّيِّئاتِ» (سوره‌شوری، آیه۲۵) اشاره دارد.

۵۷. ۷/۳: «وَ إِنَّكَ مُجِيبٌ لِدَاعِيكَ وَ مِنْهُ قَرِيبٌ»، ملحم از آیه «إِنَّ رَبِّی قَريبٌ مُجيبٌ» (سوره‌هود، آیه۶۱) است.

۵۸. ۷/۵: «وَ أَنْ تَقْضِيَ حَوَائِجِی لِلدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ»، ملحم از آیه «رَبَّنا آتِنا فِی الدُّنْيا حَسَنَةً وَ فِی الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَ قِنا عَذابَ النَّارِ» (سوره‌بقره، آیه۲۰۱) است.

۵۹. ۳۲/۲-۳۳: «وَ اعْمُمْ بِذَلِكَ يَا رَبِّ أَهْلِی وَ وَلَدِی وَ إِخْوَانِی...»، اشاره به آیات متعددی دارد از جمله «رَبَّنَا اغْفِرْ لِی وَ لِوالِدَیَّ وَ لِلْمُؤْمِنينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسابُ» (سوره‌ابراهیم، آیه۴۱).

۶۰. ۲۵/۱۳: «اللهُمَّ وَ اهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ السَّبِيلِ»، ملحم از آیه «قالَ عَسى رَبِّی أَنْ يَهْدِيَنی سَواءَ السَّبيلِ» (سوره‌قصص، آیه۲۲) است.

۶۱. ۱/۱۳: «يَا مَنْ أَمَرَ بِالْعَفْوِ»، اشاره به آیه «خُذِ الْعَفْوَ» (سوره‌اعراف، آیه۱۹۹) است.

۶۲. ۱۹/۲: «وَ أَنَا مِنَ الظَّالِمِينَ»، ملحم از آیه «سُبْحانَكَ إِنِّی كُنْتُ مِنَ الظَّالِمينَ» (سوره‌انبیا، آیه۸۷) است.

۶۳. ۳/۳: « وَ لاَ يَخَافُ آمِنُهُ...»، اشاره به آیات «مَنْ آمَنَ...فَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لا هُمْ يَحْزَنُونَ» (سوره‌مائده، آیه۶۹)، (سوره‌انعام، آیه۴۸) و (سوره‌بقره، آیه۶۲) دارد.

۶۴. ۱/۶: «اللهُمَّ إِنِّی أَسْأَلُكَ صَبْرَ الشَّاكِرِينَ لَكَ»، اشاره به «إِنَّ فی ذلِكَ لَآياتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ» (سوره ابراهیم، آیه۵)، (سوره‌لقمان، آیه۳۱)، (سوره‌شوری، آیه۲۳) و (سوره‌سبأ، آیه۱۹) دارد.

۶۵. ۳۶/۷: «وَ اجْعَلْ لِی إِلَى رِضْوَانِكَ وَ جِنَانِكَ (جَنَّاتِكَ) مَصِيراً»، ملحم از آیه «رَبَّنا وَ أَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتی وَعَدْتَهُم» (سوره‌غافر، آیه۸) است.

۳. اقتباس: آیات اقتباسی هفت مورد، به همراه موارد بسیاری از اسما و صفات الهی است. موارد اقتباسی عبارت‌اند از:

مورد اول: «إِنَّکَ عَلی کُلِّ شَیْءٍ قَدیرٌ»[۶۶] در دعای دوم، بند۵ و دعای یازدهم، بند ۴۳ و دعای سیزدهم، بند ۳۹. در این بندها، بعد از حمد الهی، آیه‌ای را اقتباس می‌کند که ناظر بر توانایی و قدرت الهی در انجام هر کاری است.

مورد دوم: «وَ الشَّفْعِ وَ الْوَتْرِ، وَ اللَّیْلِ إِذا یَسْرِ»[۶۷] در دعای چهارم، بند۱۲.

مورد سوم: «وَ هُوَ أَسْرَعُ الْحاسِبینَ»[۶۸] در دعای هفتم، بند ۲۸ و دعای هشتم، بند ۱۷.

مورد چهارم: «قُلِ الْحَمْدُ لِلّهِ الَّذی لَمْ یَتَّخِذْ وَلَداً...» در آغاز دعاهای دهم و دوازدهم و چهاردهم در مقام تمحید آیه (سوره اسراء، آیه۱۱۱) را اقتباس می‌کند که ناظر به توحید و تنزیه خداوند است. روایت‌های متعددی در بارهٔ این آیه نقل شده است؛ از جمله از بین بَرندهٔ فقر و سقم، از بین برندهٔ وسوسه سینه، برای ادای دین، وسعت رزق[۶۹] و قرائت آن هنگام زوال خورشید[۷۰] توصیه شده است.

مورد پنجم و ششم: «وَ صَدَقَ اللهُ» و «اللهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ...».[۷۱]

مورد هفتم: «شَهِدَ اللهُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ...» بند سوم دعای یازدهم، اقتباس از آیه «شَهِدَ اللهُ أَنَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ وَ الْمَلائِکَهُ وَ أُولُوا الْعِلْمِ قائِماً بِالْقِسْطِ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ الْعَزیزُ الْحَکیمُ»[۷۲] است که اشاره به توحید ذات بوده و بدین معناست که خداوند خود شهادت می‌دهد که خالق و مدّبر و آفریننده عالم یکی است و مشرکان ـ که به خدایان متعدد قایل شده‌اند ـ در اشتباه‌اند.[۷۳] موارد متعدد اسماء و صفات الهی در دعای یازدهم (امّ داود) ذکر شده که تعداد زیادی اقتباس از آیات قرآن است.

---

۶۶. اقتباس از سوره آل‌عمران، آیه۲۶.

۶۷. اقتباس از سوره‌فجر، آیه۳-۴.

۶۸. سوره‌انعام، آیه۶۲.

۶۹. ر.ک: *الکافی*، ج۲، ص۵۵۵ و ج۸، ص۱۳۳.

۷۰. ر.ک: همان، ج۲، ص۵۶۸.

۷۱. دعای یازدهم موارد متعددی از آیه‌های اقتباسی را در بردارد؛ از جمله بند۱: «صَدَقَ اللهُ الْعَظِیمُ الَّذِی...»، اقتباس از «وَ صَدَقَ اللهُ» (سوره‌احزاب، آیه۲۲) و بند۲: «لاَ إِلَهَ إِلاَّ هُوَ الْحَیُّ الْقَیُّومُ...»، در اثبات توحید و یگانگی و وحدانیّت خداوند، اقتباس از «اللهُ لا إِلهَ إِلاَّ هُوَ الْحَیُّ الْقَیُّومُ» (سوره‌آل عمران، آیه۲) و صفت «الحیُّ القیوُّم» از سوره بقره، آیه۲۵۵ نیز اقتباس شده است.

۷۲. «خدا ـ که همواره به عدل، قیام دارد ـ گواهی می‌دهد که جز او هیچ معبودی نیست و فرشتگانِ [او] و دانشوران [نیز گواهی می‌دهند که:] جز او ـ که توانا و حکیم است ـ هیچ معبودی نیست» (سوره‌آل عمران، آیه۱۸).

۷۳. ر.ک: *انوار العرفان فی تفسیر القرآن*، ج۵، ص۱۹۳.

نتیجه

به نتایج حاصل از تحلیل‌های به عمل آمده در ادعیه ماه رجب به اجمال اشاره می‌گردد:

۱. درخواست‌های فردی، از نظر فراوانی، حدود یک و نیم برابر درخواست‌های گروهی است.

۲. گرچه برای دعا محدودیت زمانی و مکانی وجود ندارد، اما در بین روزهای ماه رجب، نیمهٔ آن و روز بیست و هفتم، با اختصاص پنج دعا از چهارده دعا به خود، جایگاه خاصی در استجابت دعا دارند.

۳. اسامی پیامبران در ادعیه نسبت به قرآن، دامنه وسیع‌تری دارد و با درود بر ایشان، علاوه بر ارائه الگوی مناسب، باعث هویّت‌بخشی تاریخی می‌شود؛ طوری‌که به دعاکننده هویت دینی می‌دهد و او را به حلقه‌هایی که بر حق و افتخارآفرین‌اند، یعنی پیامبران وصل می‌کند.

۴. در میان مؤلفه‌های متعدد در ادعیه، مفاهیم اعتقادی مهم‌ترین و غالب‌ترین مفهوم است.

۵. توحید در ادعیه معصومان علیهم‌السلام تجلّی بارزی دارد و رتبه بالایی را به خود اختصاص می‌دهد؛ به ویژه در دعای امّ داود.

۶. ذکر صلواتِ مکرر در ۸۵/۷ درصد دعاها، یادآور همراهی نام پیامبر و خاندانش است که در استجابت دعا نیز تأثیری خاص دارد.

۷. زبان دعا از نوع ادبی بوده و دارای صنایع بلاغی فراوانی از جمله تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه و سجع است که عاملی برای زیبایی کلام و دلپذیر بودن آن است.

۸. بیان دعا شامل مدح و ثنا، مناجات، اقرار به توحید، اعتراف به فقر ذاتی، تضرع و انابه و نیز عاطفی است.

۹. تأثیرپذیری ادعیه از آیات به دو نوع آشکار(مستقیم) و پنهان (غیرمستقیم)، در تمامی ادعیه مشهود است.

در تأثیرپذیری مستقیم، از سه نوع تصریح، تلمیح و اقتباس، تصریح وجود ندارد، اما تلمیح (با ۵۳/۵ درصد)، نسبت به اقتباس (با ۴۶/۵ درصد) فزونی دارد.

۱۰. در آیات اقتباسی، آیه ۱۱۱ سوره اسرا و آیه ۲۶ سوره آل‌عمران، بسیار مورد توجه است. این اقتباس نشان از ویژگی خاص این آیات در تفاسیر و روایات دارد که برای رفع بیماری و

سقم، رفع وسوسه از سینه و افزایش روزی و رفع فقر، خواندن آنها توصیه شده است.

۱۱. بیشترین موارد تلمیح و اقتباس از آیات، به توحید اسماء و صفات خداوند و خداشناسی اختصاص دارد.

با روشن شدن مؤلفه‌ها و مفاهیم ادعیه و ادبیات آن، تحلیل این یافته‌ها با توجه به شرایط فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی ائمه علیهم‌السلام دریچه‌ای برای تحقیقی دیگری است که پیشنهاد می‌شود ارتباط این مفاهیم با ادبیات عصر ائمه علیهم‌السلام مورد تحقیق قرار گیرد.

پیوست‌ها

۱. نمودار مقایسه تعداد کلّ درخواست‌های فردی و گروهی

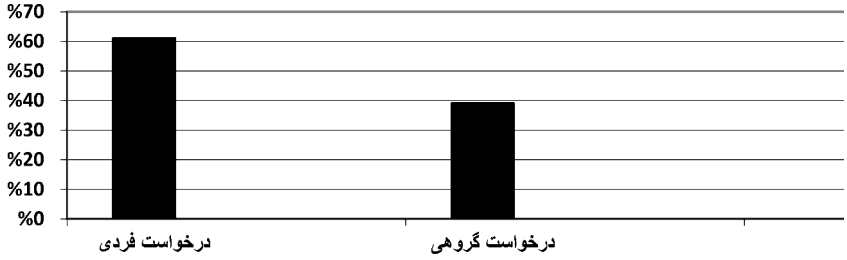

۲. جدول گزارش فراوانی زمان ادعیه ماه رجب

زمان دعا	شماره دعا	تعداد
هر روز	۴-۵-۶-۷-۸-۹	۶
شب اول	۱	۱
سجده بعد از نماز شب	۲	۱
بعد از نماز شب	۳	۱
بعد از نماز شب نیمه ماه رجب	۱۰	۱
روز نیمه ماه رجب	۱۱	۱
بعد از نماز شب بیست و هفتم	۱۲	۱
روز بیست و هفتم	۱۳	۱
روز بیست و هفتم (بین دو رکعت نماز این روز)	۱۴	۱

۳. نمودار فراوانی درود بر پیامبر و اهل‌بیتش در ادعیه

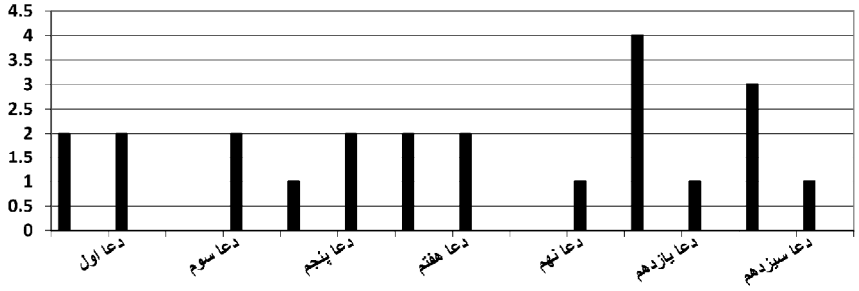

۴. جدول گزارش ندا و منادا در ادعیه ماه رجب

دعا / لغات	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	جمع
اللّهم	۳	۳	-	-	۱	۴	۱	۱	۲	۱	۱۶	۱	۵	-	۳۸
ربنّا	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
یا	۲	۴	۳	-	۱	۳	۹	۸	۱	-	۱۷۰	-	۴	۸	۲۱۳
الهی	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	-	۱
سیدی	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱	-	-	-	-	۱
مولای	-	-	-	-	-	۱	-	-	۱	-	-	-	-	-	۲
ربّی	-	۱	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	۱

۵. جدول گزارش فراوانی تلمیح در ادعیه ماه رجب

دعا	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴
تعداد	۴	۵	۹	۱	۳	۲	۱۰	۴	۱	۱	۱۷	-	۴	۲

۶. جدول گزارش فراوانی اقتباس در ادعیه ماه رجب

دعا	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴
تعداد	-	۱	-	۲	-	-	۱	-	-	۱	۵۶	۱	۱	۱

۷. نمودار مقایسه تصریح، تلمیح و اقتباس در ادعیه ماه رجب

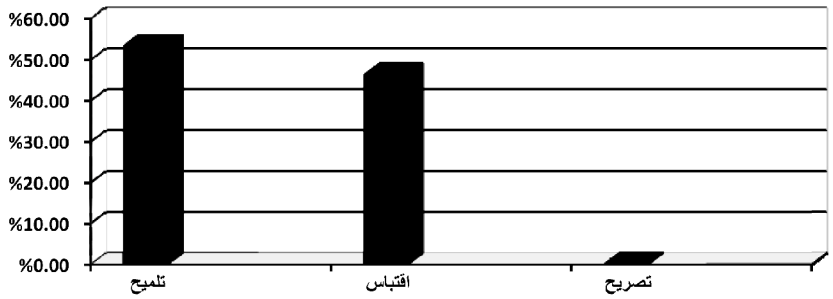

کتابنامه

ـ *قرآن کریم*، ترجمه: محمّد مهدی فولادوند، قم: چاپخانه قرآن کریم، دوم، ۱۳۸۱ش.

ـ *ادب حضور*، سیّد رضی الدین علی بن موسی بن طاووس، قم: انصاری، اول، ۱۳۸۰ش.

ـ *الاعتقادات فی دین الامامیه*، علی بن بابویه صدوق، تحقیق: عصام عبد السیّد، لبنان: بیروت، دارالمفید للطباعة و النشر و التوزیع، دوم، ۱۴۱۴ق.

ـ *اعجاز در قرآن کریم*، حسن عرفان، تهران: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، اول، ۱۳۷۹ش.

ـ *الألفین*، حسن بن یوسف حلّی، ترجمه: جعفر وجدانی، تهران: سعدی محمودی، بی‌تا.

ـ *امام در عینیت جامعه*، محمّد رضا حکیمی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، نهم، ۱۳۷۴ش.

ـ *انوار العرفان فی تفسیر القران*، ابوالفضل داور پناه، تهران: صدر، اول، ۱۳۷۵ش.

ـ *تجلّی قرآن در ادعیه معصومان* علیهم‌السلام، علی خیاط، پایان‌نامه دکتری دانشگاه علوم اسلامی رضوی، خرداد ۱۳۸۹ش.

ـ *تعالیم امام حسن مجتبی* علیه‌السلام *به زبان دعا و حدیث*، حسن کافی، تهران: روزنامه جمهوری اسلامی، ۱۳۷۶ش.

ـ *جامع السعادات*، محمّد مهدی النراقی، تحقیق: محمّد کلانتر، الشیخ محمّد رضا المظفر، نجف: دارالنعمان للطباعة و النشر، بی‌تا.

ـ *جامعه سازی قرآنی (مقالات)*، محمّد رضا حکیمی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، اول، ۱۳۷۸ش.

ـ *رحلة ابن بطوطه (تحفه النظار فی غرائب الامصار و عجائب الاسفار)*، شمس الدین ابی عبدالله

محمّد بن عبدالله اللواتی الطنجی بن بطوطه، تهران: آگه، ۱۳۷۶ش.
ـ*صحیفه سجادیّه*، ترجمه: محمّد تقی خلجی، قم: میثم تمّار، سوم، ۱۳۸۲ش.
ـ*علوم بلاغت و اعجاز قرآن*، یدالله نصیریان، تهران: سمت، اول، ۱۳۸۴ش.
ـ*الکافی*، محمّد بن یعقوب الکلینی، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ش.
ـ*مصباح المتهجد و سلاح المتعبد*، محمّد بن حسن طوسی، بیروت: لبنان، مؤسسه فقه الشیعه، ۱۴۱۱ق.
ـ*مهج الدعوات و منهج العبادات*، سیّد رضی الدین علی بن موسی بن طاووس، قم: دارالذخائر، ۱۴۱۱ق.
ـ*نور علی نور در ذکر و ذاکر و مذکور*، حسن حسن زاده آملی، قم: تشیع، ۱۳۷۶ش.
ـ«تحلیل زبان دعا»، محمّد جواد سلمان پور، *اندیشه دینی*، تابستان ۱۳۸۴ش، ش۱۵.